
УДК 811.161.2'37'0

Альбіна Ковтун

м. Чернівці

РОЗВИТОК ПОЛІСЕМІЇ ЛЕКСЕМ З РЕЛІГІЙНИМИ ЗНАЧЕННЯМИ: НЕОБРАЗНІ СЕМАНТИЧНІ ДЕРИВАТИ

У статті простежено творення полісемії лексем з необразними релігійними значеннями як індикатор рівня взаємовпливу світської й сакральної сфер у суспільстві. Визначено продуктивні шляхи семантичних змін: формування релігійних значень у загальноживаних лексемах, що викликано звуженням первинних значень, появу нових релігійних з уже відомих релігійних та утворення нерелігійних у релігійно-термінологічних лексемах через розширення релігійних значень. Необразні семантичні деривати можуть втрачати зв'язок з вихідними значеннями, що веде до розвитку омонімії.

Ключові слова: полісемія, семантична структура лексеми, сема, семантичний дериват, семантичне калькування, звуження / розширення значення.

Загальним рушієм розвитку лексичної системи кожної мови є постійно напружена рівновага її компонентів, яка виявляється в опозиції „значення слова — синтагматичні можливості слова” [7: 661]. Вивчення надстильових стосунків лексичних одиниць сприяє з'ясуванню закономірностей їх формування, охоплюючи внутрішні процеси семантичного розвитку та залежність від зовнішніх впливів, що притаманно українській релігійній лексиці, пов'язаній з численними запозиченнями, які співіснують поруч з питомою лексикою. Дослідження загальних тенденцій розвитку українського релігійного слова передбачає пошук таких лексем, від яких через універсальні семантичні переходи утворено прямі чи опосередковані семантичні деривати [10: 149] та відтворення семантичних зрушень як „шляхів семантичної еволюції та синхронної семантичної деривації, що зв'язують між собою різні значення слова і забезпечують

© А. А. КОВТУН, 2014

йому необхідну поліфункційність та не менш необхідну значеннєву єдність” [6: 585].

Полісемію українських лексем з релігійними значеннями спричинює насамперед семантична взаємодія загальнонавжivanoї та релігійно-термінологічної лексики, а саме:

— нове значення виникає після зміни функції предмета, ролі особи, суті явища чи процесу: *корогва* ‘церковне знамено’ (СУМ-1: 463) < псл. *korogva (=xoroggy) ‘прапор’ (ЕСУМ III: 37); *молитися* ‘звертатися до бога, до святих з проханням, подякою; проказувати слова молитви’ (СУМ-11 IV: 784) < псл. *modliti, споріднене з лит. *molǔyti* ‘благати’ (ЕСУМ I: 501); *помазувати* ‘здійснювати обряд помазання’ (СУМ-1: 828) < псл. *mazati ‘мазати’ (ЕСУМ I: 359).

— нове значення виникає на основі образного порівняння денотатів з протилежних сфер використання — сакральної та профанної, причому:

- регулярне залучення образного зіставлення релігійного й нерелігійного поступово стирає свіжість (у словниках такі значення подають без позначки *перен.*): *відлюдник* ‘релігійний фанатик, який живе осторонь у відлюдному місці’ < ‘той, хто тримається або живе осторонь від інших людей’ (СУМ-1: 138); *послушенство* ‘перебування прислужником у монастирі під час підготовки стати ченцем, виконання обов’язків послушника’ < ‘слухняність’ (СУМ-11 VII: 344); *владика* ‘Бог’, ‘архієрей, митрополит’ < ‘володар, пан’ (СУМ-20);

- образність збережено (авторські образні утворення у словниках, зрозуміло, відсутні, а регулярні значення мають ремарку *перен.*): *вихрещувати* ‘бити кого-небудь; глузувати з кого-небудь’ (СУМ-20) < ‘здійснювати обряд хрещення над людиною, що переходить в християнство з іншої релігії’ (СУМ-20); *іконостас* ‘виставлені напоказ нагрудні нагороди’ (*Дядько сидів на призьбі, простягнувши вперед єдину свою ногу і миліці. На грудях у нього був чималий іконостас...* (О. Довженко) < ‘портрети для публічного показу’ (— *У міськомі мені бороду обріжуть, як не закінчу цей іконостас... — І моїх 2 крб. за портрет Миновича плакали* (В. Яворівський) < ‘стіна зі вставленими в неї іконами’ (СУМ-1: 398); *храм* ‘сфера благоговійного зосередження чого-небудь цінного’ (*Храм світла й радості, що його вже встигла вибудувати фантазія, розвалювався...* (О. Гончар); *Поверни мені пам’ять і душі моєї храм!* (Р. Іваничук) < ‘місце, яке викликає почуття глибокої поваги’ (СУМ-1: 1247) < ‘будівля, де відбуваються богослужіння’ (СУМ-1: 1247).

Метою нашої статті є аналіз значень лексем першого різновиду, шлях виникнення яких — зміна функції предмета, ролі особи, суті явища чи процесу (називаємо їх **необразними**). Саме такі семантичні деривати мають здатність частіше втрачати зв’язок з вихідними значеннями, перетворюючись в омоніми, ніж образні. У різний час було сформовано низку сучасних омонімічних пар з релігійною лексемою: *затвор* ‘місце усамітнення затвірника (келія)’, ‘місце ув’язнення’ — *затвор*

‘пристрій для перекривання отворів приладів вогнепальної зброї і т. ін.’ (СУМ-1: 339), *запуст* ‘заговини’ — *запуст* ‘зарість’ (СУМ-11 I: 284), *лик* ‘зібрання, сонм (ангелів, святих і т. ін.)’ — *лик* ‘обличчя (звичайно на іконах)’ (СУМ-1: 497), *образ* ‘ікона’ — *образ* ‘вигляд, зображення (відображення)’ (СУМ-1: 665), *оклад* ‘металеве оздоблення на іконах’ — *оклад* ‘розмір заробітної плати’ (СУМ-1: 681), *промисел* ‘провидіння’ — *промисел* ‘добування засобів існування; місце, родовище добування чого-н.’ (СУМ-1: 913), *треба* ‘жертвоприношення; релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида та ін.), який замовляє вірник’ — *треба* ‘потрібно, необхідно’ (СУМ-1: 1167) та ін.

Однак в історії мови фіксуємо значно більше омонімічних пар, які сьогодні є втраченими. Зокрема, реєстр „Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.” становить низку повторюваних заголовних слів (*воздухъ* — *воздухъ*), з пар яких сучасні українські словники фіксують лише одне слово або не фіксують жодного: *баня* ‘християнський обряд хрещення’ — *баня* ‘лазня; мінеральні купелі’ (СУМ-28 II: 18), *бѣгунъ* ‘утікач’, ‘посланець’, ‘віровідступник’ — *бѣгунъ* ‘зовнішня частина колеса’ (СУМ-28 III: 141), *винность* ‘провина’, ‘гріх’ — *винность* ‘повинність’ (СУМ-28 IV: 64), *внутрь* ‘нутро, середина’, ‘сутність’, ‘душа’ — *внутрь* ‘в, всередині, всередину та под.’ (СУМ-28 IV: 134), *воздухъ* ‘покрив для чаші з причастям’ — *воздухъ* ‘повітря’, ‘вершина’ (СУМ-28 IV: 175), *жрати* ‘приносити в жертву’ — *ежрати* ‘їсти’, ‘нищити’ (СУМ-28 IX: 180), *заступъ* ‘захист, оборона’, ‘захисник, небесна сила’, ‘напад’ — *заступъ* ‘знаряддя праці’ (СУМ-28 X: 228–229), *заходъ* ‘одна із чотирьох частин світу’, ‘країни Західної Європи, католицький світ’ — *заходъ* ‘спуск небесного світила за обрій; кінець чого-н.’ (СУМ-28 XI: 36), *исходъ* ‘рух за межі чого-небудь’, ‘назва другої із п’яти книг Старого Завіту’, ‘смерть’ — *исходъ* ‘коліно’ (СУМ-28 XIII: 219–220), *казане* ‘релігійно-повчальна промова під час богослужіння’, ‘конфесійний жанр’, ‘промова’ — *казане* ‘покарання’ (СУМ-28 XIV: 9–10), *клиросъ* ‘сукупність церковнослужителів’ — *клиросъ* ‘підвищене місце для хору в церкві’ (СУМ-28 XIV: 122), *крижъ* ‘стовп у вигляді хреста як знаряддя страти’, ‘предмет хрестовидної форми як символ християнства’, ‘хрест як геральдичний знак’, ‘молитовний жест християн’, ‘страждання’, ‘випробування’ — *крижъ* ‘крижі, попереки’ (СУМ-28 XV: 113–114) та ін.

На периферії системи, окрім лексем, залишилася досить велика кількість значень, які мали перспективу стати омонімімами, але такими не стали. Скажімо, вихідне значення лексеми *віра* — це ‘правда, істина’: „д.-в.-н. *wāra* ж. „правда, вірність, милість”, д.-в.-н. *wār* „правдивий, правильний”, д.-ірл. *fír* „правдивий, істинний”, лат. *vērus* „істинний, правдивий” (ЭСРЯФ I: 293). У пам’ятках Київської Русі, крім первинного значення ‘правда, істина’, за лексемою **вѣра** / **вира** словники фіксують похідні: ‘упевненість’, ‘присяга, клятва’, ‘довір’я’, ‘усвідомлення Божого закону, релігія’ (МСДРЯ I: 490) (їхній розвиток М. Шанський

схематизує так: „‘правда, істина’ > ‘клятва, обіцянка’ (тобто „запевнення кого-н. в істинності”); давньоісланд. *vār* — богиня обітниць; рос. *уверять*, польськ. *wiarac’* „клястися”) > ‘віра, упевненість’ і як конкретизація останнього значення — релігійне значення (віра в Бога)” (ЭСРЯШ I: 53-54) та ‘штраф, податок’, ‘прикмета’: „/**ВИРА** = **ВЪРА** — денежная пѣня, замѣняющая смертную казнь: *А на костехъ и по мъртвецѣхъ не платити виры же имени не вѣдаютъ не знаютъ его (=вѣры)*” (МСДРЯ I: 262–263); „вѣра — примѣта: — *У насъ вѣра такая, что какимъ вѣтромъ пошелъ ты изъ становища, такимъ и на мѣсто придешь*” (МСДРЯ I: 491). Останні два значення мали тенденцію до перетворення лексем у омоніми, та з часом їх втрачено: ‘прикмета’ зникло одразу — його не помічено вже в староукраїнській мові, а ‘штраф, податок’, очевидно, загубилося трохи пізніше (про його активність у староукраїнській мові пише І. Огієнко (ЕССУМ I: 232), як і низка інших похідних лексем з коренем **вір-** із тематичної групи „грошообіг”: *вір* ‘кредит’, *віритель* ‘кредитор’, *вірник* ‘довірена особа’ (ЕСУМ I: 402). У XIV–XV ст. семантичну структуру лексеми **вѣра** / **вира** поповнило значення ‘свідчення (показання)’ (ССУМ I: 229–230), яке, як і ‘штраф, податок’, стосувалося, зокрема, регулювання суспільно-ділових взаємин, судочинства зокрема. Таке значення широко представлено в документах пізнішого періоду — XVI–XVII ст. (СУМ-28 VI: 149), проте воно не дійшло до носіїв нової української мови, як і первісні значення ‘правда’ й ‘присяга, клятва’, попри їхнє особливе пошвавлення у XVI–XVII ст., коли полемісти, захищаючи православ’я від католицизму і протестантизму, поруч з релігійним значенням ‘визнання існування Бога, релігійний світогляд’ часто послуговувалися ‘правда, істина’: *...отступают от вѣры, с невѣрными суть причтени* (Г. Смотрицький); *По принятию же духа святого уже все вѣдаютъ ...спасением людскимъ (з невѣрства до вѣры приводячи) шафуютъ* (В. Суразький); *Чи не ліпше было вѣрою живымъ быти, нижли невѣриемъ здохнути* (І. Вишенський).

Отже, в сучасній українській мові закріпилися три значення лексеми *віра*, що позначають чуттєво-практичний стосунок людини до світу (‘упевненість’, ‘довір’я’, ‘визнання існування Бога, релігійний світогляд’ (СУМ-1: 151; СУМ-20), а первинне ‘правда, істина’ та низка вторинних ‘прикмета’, ‘штраф, податок’, ‘свідчення (показання)’, ‘присяга, клятва’, що могли стати омонімічними, не збереглися. Зауважимо, що, незважаючи на перерваний у вільному використанні розвиток певних гілок семантичних структур релігійних лексем, утрачені значення продуктивно зберігає фразеологія, як, наприклад, розвинене значення ‘післяплата’ лексеми *віра* у фразеологізмі *навѣру*, зафіксованому вперше ще в пам’ятках Київської Русі (МСДРЯ I: 491): *навѣру* — „в кредит, з оплатою пізніше” (СУМ-28 VI: 149), *брати на вѣру* — „брати в долг” (МСТ I: 165), „Брати, взяти взайми — позичати, позичатися, позичити; брати, взяти набір (у борг; на борг, боргом, *на віру*, на повір); брати, взяти в позику (позикою); боргувати, поборгувати” (РУС). Крім того,

жити на віру — „перебувати в сімейних стосунках, не зафіксованих державним органом реєстрації актів цивільного стану” (так би мовити, „жити в борг”).

Шляхів досягнення полісемії лексем з необразними релігійними значеннями з огляду на взаємозв'язок світської та сакральної сфери є кілька.

Найпродуктивнішим у розвитку семантичних структур лексем з релігійними значеннями в різних мовах завжди було утворення релігійних значень у структурах загальноновживаних лексем. Наприклад, *grib* початково могло означало ‘те, що нагрібали чи вигрїбали’ (ЭСРЯЦ: 95) (< спільнослов'янський корінь *grebti, *grēbati* — ‘копати, гребти, веслувати’ (ЕСУМ I: 589), від чого могли походити ‘могила’, ‘склеп, гробниця’ (СС: 178), ‘яма’ та ‘ящик, у якому хоронять покійника (труна)’ (МСДРЯ I: 38), ‘плащаниця; місце, де зберігають плащаниці’ (СУМ-28 VII: 89). СУМ-1 та СУМ-20 як актуальні подають лише значення ‘могила’ й ‘труна’ (СУМ-1: 205; СУМ-20).

Старослов'янізми *облачатисѧ*, *облачаниє* (пов'язані з *облѣтити* ‘одягти’, що походить від псл. *obelkti < *obvelkti ‘одягти’, утворене префіксом **ob-** та основою дієслова *velk ‘тягти’ (ЕСУМ IV: 136) у церковних і світських текстах Київської Русі вживали із семантикою ‘одягатися’ переважно зі стилістично піднесеним відтінком (ПЦСС V: 491; МСДРЯ II: 534), а, регулярно сполучаючись з іменниками на позначення богослужбового одягу чи його елементів (*И въ чьрны ризыоблѣчеса* (С. Почаський), уже в XVII–XVIII ст. значення звузилося до спеціального ‘одягати (ся) у богослужбовий одяг’ (*И по оболченїи, паки молитса сиѣнник* (Требник 1606: 33), функціуючи й нині (*Диякон облачившись, приготавлиє все на жертovníку до Проскомидїи* (Служебник 1995: 62) [див. 9: 91].

Лексему *говѣти* запозичено в мову Київської Русі зі старослов'янської для актуалізації релігійного значення ‘постити’ і загальноновживаного ‘догоджати, поклонятися’ (від нього ще в старослов'янській мові шляхом семантичного переходу утворилося релігійне ‘постити’, оскільки піст „угодний” Богові (ЭСРЯШ I: 111–112). Але згодом українська лексема *говіти*, на відміну від деяких інших слов'янських мов, залишилася тільки в релігійному значенні ‘постити’ (СУМГ I: 296; СУМ-1: 194) (для порівн.: чес. *Hoveti* — ‘виявляти поблажливість’, серб. і хорв. *govjeti* — слухатися, болгарською *говѣа* — ‘шанувати, вклонятися’ (ЕССУМ I: 283). Очевидно, через багаторазове використання релігійного значення ‘постити’ та, можливо, утруднене розуміння в мінімальних контекстах первинного ‘догоджати, поклонятися’ і його похідного ‘стримуватися’ (в мові Київської Русі для іменника *говѣніє* було ще й ‘благочестя, пошана’ (МСДРЯ I: 532–533), у староукраїнській — ‘страх’ і ‘трепет’ (СУМ-28 VI: 239) значна частина вихідної семантики зникла. Утрачені нерелігійні значення міцно закріпилися за носієм з меншою кількістю семем — лексемою *благоговіти* (>*благоговіння*), з

якою лексема *говіти* тривалий час була синонімом: старослов'янське **благоговѣти** 'боятися, коритися' (ЭСРЯЦ: 32) < давньоруське **благоговѣти** 'пошановувати' (МСДРЯ I: 94) < староукраїнське *благоговіти* 'трепетно, побожно схилитися перед ким' (СУМ-28 II: 96). Унаслідок внутрішніх семантичних процесів дві синонімічні лексеми перервали взаємозаміну, підпорядкувавшись тяжінню релігійно-термінологічної лексики до однозначності. Зауважимо, що закріплення релігійних значень за загальноновживаними лексемами не завжди було стабільним: зокрема, сучасна лексема *оповідати* не має релігійного значення 'проповідувати', проте, наприклад, у „Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.” Є. Тимченка воно зафіксоване: „*Оповѣдати, оповѣсти*. 1. Проповідувати. 2. Оголошувати. 3. Розповідати, розповісти” (МСТ II: 47).

Синонімія релігійних і загальноновживаних лексем зникає не лише з утратою спільного значення однієї з лексем, але ще й тоді, коли одна з двох лексем відходить до пасивного фонду лексики, як *казнь* із пари *казане* (сучасне *казання*) — *казнь*. У сучасній українській мові функціює лише лексема *казання* у значенні 'проповідь' (СУМ-1: 413), хоча раніше вона мала й інші значення: походячи від дієслова *казати* 'говорити', 'повідомляти', 'радити', 'давати згоду', 'віддавати наказ', 'викривати', 'карати' (МСДРЯ 1175; ССУМ I: 355; СУМ-28 XIV: 13; СУМГ II: 207), *казане* означало 'промову', 'говоріння' та вказувало на 'покарання (у вигляді осуду)', як і первинні значення **казнь** 'покарання взагалі', 'публічний вплив на злочинця' (ЭСРЯЦ: 163–164). Але згодом *казнь* набуло значень, пов'язаних із суворішими покараннями людини за її провини: у Київської Русі *казнь* — 'нещастя' (Ср, I, с. 1178–1179), XIV–XV ст. — 'розпорядження, наказ' (ССУМ I: 462), XVI–XVII ст. — 'біда, нещастя', 'в'язниця' (СУМ-28 XIV: 14–15). У російській мові з другої половини XIX ст. — 'позбавлення життя', 'вища міра покарання', 'виконання смертної кари' (ЭСРЯЦ: 162). Сучасна українська мова має лише діалектну форму *казня* 'тюремна камера' поряд з тим, що кілька слов'янських мов зберегли давні значення, наприклад: *kázna* в сербській, хорватській і *kazen* в словенській — це 'покарання', *kaznja* верхньолужицькій — 'розпорядження, наказ'. Порушення синонімічного зв'язку між *казане* і *казнь*, розпочате із введення невідповідності 'покарання' — 'смерть', завершилося повним припиненням функціонування лексеми *казнь*.

Поява релігійних значень у лексико-семантичних структурах загальноновживаних слів спільнослов'янського лексичного фонду пов'язана із семантичним калькуванням іншомовної лексики та самостійним розвитком релігійних лексем.

1. Семантичне калькування іншомовної лексики: **помазання** 'християнський обряд, при якому масть лоб миром під час хрещення дитини, перед смертю і т. ін. (СУМ-1: 828) — у мові Київської Русі **помазаниє** 'обряд миропомазання' (актуальними були ще такі: 'миро', 'накладання мазі', 'колір, відтінок кольору' (МСДРЯ II: 1155) <

стсл. **ПОМАЗАНЬНИКЪ** як калька гр. χριστός ‘помазанець, помазаний’ (< гр. χρίειν ‘мазати, виконувати обряд помазування’) (ЕСУМ IV: 508) < стсл. **МАЗАТИ** ‘мазати’ < псл. *mazati — ‘мазати’ (ЕСУМ II: 359); **ПРИЧАСТЯ** ‘церковний обряд, під час якого на вірника сходить благодать’ (СУМ-1: 895) — у мові Київської Русі причастіє — те саме (МСДРЯ II: 1491) < стсл. **ПРИЧАСТІЄ** ‘участь, причетність’ < **ПРИЧАСТИТИСЯ** ‘взяти участь’ (**при-** ‘при’ та іменник **ЧАСТЬ** ‘частина’ як калька сгр. ἐτάλις ‘участь’) (ЕСУМ IV: 583); **ПРОРОК** ‘проповідник і тлумач волі Божої’ (СУМ-1: 918) — у мові Київської Русі **ПРОРОКЪ** ‘проповідник’, ‘обдарований духом віщування’ та ‘віщун’ (МСДРЯ II: 156) < стсл. **ПРОРОКЪ** ‘пророк’ (СС: 525) < стсл. **ПРОРЕШТИ** ‘сказати, проректи’ як калька з гр. πρόφητι ‘говорю раніше’, що складається з про- ‘наперед, раніше’ та основи φημι ‘говорю, висловлюю’ (ЕСУМ IV: 501) < псл. *rekti — версії: ‘рахувати’, ‘упорядковувати’, ‘розташовувати’, ‘кричати’, ‘ричати’ (ЕСУМ V: 53–54); **РИЗА** ‘верхнє облачення священика для богослужіння’ (СУМ-1: 963) — у мові Київської Русі **РИЗА** ‘облачення священика’, ‘одяг’, ‘шати’, ‘покривало, саван’ (МСДРЯ III: 121); загальноприйнятої етимології немає: можливо, зі стсл. **РИЗА** як калька з гр. ἐσθής ‘одяг’, ἱμάτιον ‘плаття, одяг, верхній одяг, плащ’ (ПЦСС: 548) < із псл. *riza* < псл. *rězati* ‘різати’ (ЕСУМ V: 75); **ЯЗИЧНИК** ‘той, хто визнає язичництво, ідолопоклонник, поганин’ (СУМ-1: 1311) — у мові Київської Русі **ЯЗИЧЬНИКЪ** ‘іновірець, неправовірний, язичник’ (**ЯЗЫКЪ** ‘язик’, ‘мова’, ‘наріччя’, ‘народ (плем’я), ‘чужинець (людина з іншого племені), ‘люди, народ’, ‘перекладач, провідник’, ‘полонений туземець’, ‘показання свідка’, ‘заповіт’) (МСДРЯ II: 1646–1649) < стсл. **ЯЗЫЧЬНИКЪ** ‘язичник’ (стсл. **ЯЗЫКЪ** ‘народ (насамперед чужий)’ (СС: 807) < псл. *(j)ęzykъ* < псл. *ezy ‘язик, мова’ та суфікса *-k(ъ)*; могло виникнути під впливом грецького (біблійного) ἔθνος ‘громада, натовп, плем’я; народ (переважно чужий, язичницький)’, що протиставляється гр. λαός ‘народ (свій, християнський)’ (ЕСУМ VI: 538). Аналогічно, шляхом калькування, творилися релігійні значення в загальноновживаних лексемах інших мов: лексема *ksiądz*, що прийшла у староукраїнську мову (*ксендзь*) з польської у значенні ‘польський католицький священик’ (СУМ-28 XV: 162), з’явилася XIII ст. у значенні ‘священик, (ст.) князь’ як калька з слат. *dominus* ‘пан’ (ЕСУМ IV: 117).

2. Самостійний розвиток релігійних значень у загальноновживаних лексемах:

а) первинні нерелігійні значення втрачено (нерелігійні значення підкреслюємо): **БОГ** ‘творець, володар Всесвіту, всезагальний світовий початок’ (СУМ-1: 65); в мову Київської Русі прийшло з праслов’янської через старослов’янську (версії: корінь *bogъ пов’язаний із д. інд. *bhāgas* ‘наділяючий, податель, владика’ (можливо, ‘майно’, ‘їжа’, ‘шлунок’ та ін.) (ЕСУМ I: 219); „Пень ***бог-**, **баг-** має в нас аж кілька стародавніх значень: 1. **Щастя, достаток**. 2. **Світло**. 3. **Бог, Владика Світу** (ЕССУМ I: 161) і т. д.); **ГОСПОДЬ** ‘у християн — Бог’ (СУМ-1: 200); у мову Київської

Русі прийшло через старослов'янську (*господь* 'бог', 'пан', 'господар' (СС: 175–176) з псл. *gospodь (найвірогідніше, означало 'гостинний друг, господар; гість, чужинець' (ЕСУМ I: 574), 'господар гостей' (ЭСРЯШ VII: 61); *плащаниця* 'полотнище із зображенням Ісуса Христа' (СУМ-1: 790), очевидно, утворилося в староукр. *плащаница* від значення 'полотно для загортання мертвих, саван' (*плащаница* (період Київської Русі) < 'кусок полотна' (МСДРЯ II: 958) < стсл. 'кусок полотна, полотнище' (СС: 449) < псл. *plastь 'плащ' (ЕСУМ IV: 434–435); *притвор* 'сіни храму, передня частина церкви за папертю' (СУМ-1: 891) — у мові Київської Русі *притворь* — це 'сіни православного храму, внутрішня паперть', 'західна частина православного храму', 'церковний храм', 'критий хід, галерея' (МСДРЯ II: 1478) < стсл. *притворь* 'аркада (ряд однакових формою та розміром арок, що спираються на колони. — А. К.)', 'преторія (службова резиденція. — А. К.)' (СС: 513) < псл. *pritorь 'прибудова' (<*pritoriti* 'прибудувати') (ЕСУМ IV: 580); *проповідувати* 'виголошувати промову релігійно-повчального характеру', 'поширювати релігійне віровчення' (СУМ-1: 917) — у мові Київської Русі *проповідати*/ *проповідовати* 'проповідувати, провіщати', 'сповіщати', 'навчати', 'указувати (представляти)', 'пророчити' (МСДРЯ II: 1557) < стсл. *проповідати* / *проповідовати* 'повідомляти, сповіщати', 'пророчити' (СС: 524) < псл. *věděti 'знати' (цілком природний семантичний перехід від 'бачити' до 'знати' відбувся в індоєвропейській прамові) (ЕСУМ III: 391); *проща* 'відпущення гріхів', 'богомилля' (СУМ-1: 931) — у мові Київської Русі *проща* 'відпущення гріхів, прощення; дивовижне зцілення' (МСДРЯ II: 1609) < псл. *prošĭa 'звільнення' < 1) псл. *prostiti < *prostь 'вільний' (ЭСРЯФ III: 387, 280); 2) псл. *prostь 'вільний' < *prostiti 'зробити так, щоб нікого не було покарано' [2: 55–59]; *скором* 'м'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання у пісні дні' (СУМ-1: 1057) — у мові Київської Русі *скоромь* 'жир, масло; нескоромна їжа' (МСДРЯ II: 382) < псл. *skoromь* 'жир', очевидно, пов'язане з *kъrmъ* 'корм' (ЕСУМ V: 282); *храм* 'релігійна споруда, церква' (СС: 765; СУМ-1: 1247) у мові Київської Русі *храмь* 'будівля для богослужіння', 'скинія', 'будинок', 'житло (образно)', 'кімната', 'скарбниці', 'шатро', 'лавка' (МСДРЯ III: 1397) < стсл. *храмь* (*храмина*, *хоромь*, *хоромина*) 'дім, хата, житло' (СС: 765) < псл. *chorm, споріднене з нім. *Schirm* з *skerm — 'охорона', сучасне значення 'парасоля'; церковнослов. *чремь* *skerm — 'намет' (ЕССУМ IV: 456) та ін.;

б) первинні нерелігійні значення збережено (або частково збережено): *дар* 'хліб і вино, над якими відправляється церковне богослужіння', 'подарунок', 'хист' (СУМ-20); у староукр. *дарь* 'пожертва, офіра (причастя)', 'благодать', 'подарунок', 'надання комусь у власність майна' (СУМ-28 VII: 180) < у мові Київської Русі *дарь* 'подарунок', 'благодать', 'дарування', 'податок', 'відкуп', 'шлюбний подарунок' (МСДРЯ I: 631) < псл. *darь* 'подарунок' (ЕСУМ I: 12); *каяться* 'зізнаватися у своїх гріхах; сповідатися', 'визнавати свою провину', 'шкоду-

вати за вчиненим' (СУМ-1: 428) — у мові Київської Русі кавати сь 'зізнаватися у своїх гріхах; сповідатися', 'визнавати свою провину', 'шкодувати' (МСДРЯ I: 1202) < стел. кавати сь 'визнавати свою провину', 'шкодувати' (СС: 283) < псл. *kajati* 'гудити, дорікати, картати, карати; відплачувати', пов'язане з *сѣна* (< *koina) 'оцінка' (ЕСУМ II: 413); лукавий 'диявол', 'здатний на жарти', 'неширий, ехидний, підступний' (СУМ-1: 511) — у мові Київської Русі лѹкавын 'диявол', 'хибний', 'неприятний', 'злий' (МСДРЯ II: 51) < стел. лѹкавъ 'диявол', 'підступний', 'дуже поганій', 'мерзотник' (СС: 319) < псл. *lŭkavъ 'підступний, вигнутий, кривий; хитрий', похідне від *lŭka 'кривизна, вигин' (ЕСУМ III: 303); поминати 'справляти поминки, брати участь у поминках', 'молитися за здоров'я живого або за упокій померлого', 'віддаючи шану, згадувати, називаючи кого-, що-небудь', 'пригадувати' (СУМ-1: 829); припускаємо такі значення в староукр. < др. поминати 'згадувати в богослужінні, в молитві, молитися за упокій і за здоров'я', 'шанувати пам'ять' (МСДРЯ II: 1159–1160) < псл. *pominati* 'згадувати' < *тънѣти, тънѣти* 'думати' (ЕСУМ IV: 509); послух 'обов'язки, покладені на ченця або послушника', 'слухняне виконання наказів, розпоряджень і т. ін.; покора' (СУМ-1: 845); припускаємо такі значення в староукр. (в XIX ст. *послухъ* 'чернець', 'послушник' (СУМБН: 294) < у мові Київської Русі послѹхъ 'підкорення', 'підлеглий', 'очевидець', 'свідок', 'свідчення', 'слух, поголос' (МСДРЯ II: 1238–1239) < псл. *sluxъ* 'слух', первісно 'те, що говорять, що можна слухати, чутка' (ЕСУМ V: 311); треба 'релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида)', 'жертвоприношення', 'потрібно, слід, необхідно' (СУМ-1: 1167); припускаємо такі значення в староукр. < у мові Київської Русі трѣба 'виконання священного обряду', 'жертвоприношення', 'жертва', 'молитва, поклоніння' (МСДРЯ III: 1019–1020) < стел. трѣба 'жертвоприношення', 'жертва', 'святі дари, евхаристія' (СС: 705) < псл. *terba* 'потреба, необхідність', очевидно, пов'язане з *terbiti* 'очищати, м'яти, смикати; термосити; каструвати'; у такому разі розвиток семантики йшов від 'корчувати, чистити, робити корисним', 'потребувати, споживати, куштувати' (ЕСУМ V: 626).

Аналіз самостійного розвитку релігійних значень у питомих загальноновживаних лексемах доводить, що відбулося **звуження** семантики за моделлю „релігійне” < „загальне”: *плащаниця* 'полотнище із зображенням Ісуса Христа' < 'полотнище', *притвор* 'прибудова до церкви' < 'прибудова', *проща* 'звільнення від гріхів' < 'звільнення', *скором* 'заборонена церквою м'ясна й молочна їжа' < 'жир', *храм* 'релігійна споруда' < 'споруда', *каятися* 'зізнаватися в гріхах на сповіді' < 'визнавати помилки', *послух* 'підкорення чернечим правилам' < 'підкорення' тощо. Нерелігійні лексичні одиниці „постали носіями особливої, „священної”, семантики та особливої, „високої”, експресії”, що можна пояснити приглушенням у семантичній структурі релігійних слів одних сем та активізацію чи розвиток інших [4].

Аналогічний процес утворення полісемії через формування релігійних значень у загальноновживаних лексемах через звуження їхніх первинних значень властивий релігійним лексемам мов-донорів. Так свого часу термінологізувалася низка загальноновживаних лексем у грецькій мові: *амвон* ‘підвищення в церкві перед іконостасом’ (СУМ-1: 23) < у гр. ἄμβων ‘підвищення’ (ЕСУМ I: 67); *аналой* ‘високий похилий столик у церкві для ікон, книг, хрестів’ (СУМ-1: 24) < сгр. ἀναλόγειον ‘підставка для книг, пульта для читання’ < сгр. ἀναλέγω ‘читати’ (ЭСРЯШ I: 101); *анафема* ‘відлучення від церкви з оголошення довічного прокляття’ (СУМ-1: 24) < гр. ἀνάθεμα ‘відлучення, прокляття’ (ЕСУМ I: 71); *ангел* ‘Божий посланець, вісник’ (СУМ-1: 25) < гр. ἄγγελος ‘посланець, вісник, провісник’ (ЕСУМ I: 72); *апостол* ‘один із 12-ти учнів І. Христа, які проповідували його вчення’ (СУМ-1: 29) < гр. ἀπόστολος ‘посланець’ (ЕСУМ I: 80); *диявол* ‘злий дух, сатана, чорт’ (СУМ-1: 231) < гр. διάβολος ‘наклепник’ (ЕСУМ I: 81); *дяк* ‘помічник священика’ (СУМ-1: 262) < гр. διάκος, διάκων ‘слуга’ (ЕСУМ I: 153); *ігумен* ‘управитель чоловічого православного монастиря’ (СУМ-11: 396) < гр. ηγου μενος ‘управитель, начальник, наставник’ (ЕСУМ I: 289); *ікона* ‘зображення Бога, святого’ (СУМ-1: 398) < гр. εἰκὼν ‘зображення, картина, подоба’ (ЕСУМ I: 293); *кивот* ‘шафа зі скляними дверцятами для ікон’ (СУМ-1: 435) < гр. κιβωτός ‘скринька, ковчег’ (ЕСУМ I: 448); *лавра* ‘великий православний чоловічий монастир’ (СУМ-1: 486) < гр. λάντρα ‘вулиця, завулок або цілий квартал, обгороджений муром’ (ЕСУМ I: 177–178); *літургія* ‘християнська церковна відправа’ (СУМ-1: 506) < гр. λειτουργία ‘громадянська повинність, спільна справа, державна служба’ (ЕСУМ I: 272); *миро* ‘запашна олія, яку використовують у християнських церковних обрядах’ (СУМ-1: 545) < гр. μύρον ‘запашна олія’ (ЕСУМ I: 464); *потир* ‘чаша, якою користуються під час виконання християнських релігійних обрядів’ (СУМ-11 VII: 408) < гр. ποτήριον ‘чаша, келих’ (ЭСРЯФ IV: 344); *пресвітер* ‘священик; виборний керівник громади пресвітеріанської церкви’ (СУМ-1: 894) < гр. πρεσβύτερος ‘старий дід; старійшина; предок’ (ЕСУМ IV: 565); *проскура* ‘круглий хлібець у православних церковних обрядах’ (СУМ-1: 920) < гр. προσφορά ‘дар, приношення’ (ЕСУМ IV: 603); *псалом* ‘пісня з Псалтиря’ (СУМ-1: 933) < гр. ψαλλός ‘спів у супроводі музичного інструмента’ (від ψάλλω) (ЕСУМ IV: 621); *схизма* ‘церковний розкол’ (СУМ-1: 1127) < гр. σχίσμα ‘розкол’ (ЕСУМ V: 491); *титар* ‘церковний староста’ (СУМ-1: 1151) < гр. κτίτωρ ‘засновник’ (ЕСУМ V: 575); *тропар* ‘молитовний вірш для співу на честь якого-небудь свята чи святого’ (СУМ-1: 1173) < гр. τροπός ‘спосіб, манера, фасон’ (ЕСУМ V: 649); *фелон* ‘риза священика’ (СУМ-11 X: 574) < гр. φαινόλης ‘риза священика’, пов’язане з φαείνω ‘сяяти, блищати’ (ЕСУМ VI: 85); ‘верхній одяг’ (ЭСФ IV: 1135) („шата верхня убогих от дощу” (ЕССУМ IV: 426); *катехізис* ‘короткий виклад християнського віровчення у формі питань та відповідей’ (СУМ-1: 426) < гр. κατήχησις ‘усне повчання, настанова’ (ЕСУМ II: 404); *ладан* ‘аро-

матична смола для куріння під час релігійних служб' (СУМ-1: 486) < гр. *λάδανον* 'смола чагарника *λήδος*' (ЕСУМ III: 181); *катавасія* 'виконання церковних пісень двома хорами' (СУМ-1: 425) < сгр. *καταβάσιον* 'вид пісні' (ЕСУМ II: 401); *спудей* 'учень бурси та інших духовних навчальних закладів' (СУМ-11 IX: 611) < гр. *σπουδαῖος* 'старанний, порядний, чесний' (ЕСУМ V: 385); *триптих* 'ікона, що має три стулки' (СУМ-1: 1171) < гр. *ἱρίπτοχος* 'потрійний, складений втрое' (ЕСУМ V: 640) та ін.

Багато загальноновживаних слів стали полісемічними в латинській мові у зв'язку із входженням у релігійну сферу: *поганин* 'язичник, еретик; іноземний, нечистий, грубий' (СУМ-1: 806) < лат. *pāgānus* 'сільський, селянський, простий, неосвічений, язичницький' < лат. *pāgus* 'сільська громада, село, сільський населений пункт, область, район, округ' (ЕСУМ IV: 472); *целібат* 'обов'язкова безшлюбність' (СУМ-1: 1254–1255) < лат. *caelibātus* 'чоловіча безшлюбність' < лат. *caelebs* 'неодружений' (ЕСУМ VI: 236); *інквізиція* 'церковний суд, який відзначався особливою жорстокістю' (СУМ-1: 4–3) < лат. *inquisitio* 'розслідування, розшук' (ЕСУМ II: 205); *кантор* 'півчий, соліст церковного хору; шкільний учитель церковного співу і музики' (СУМ-1: 419) < лат. *cantor* 'співак' (ЕСУМ II: 366); *пріор* 'настоятель католицького чоловічого монастиря' (СУМ-1: 897) < лат. *prior* 'настоятель монастиря' < *prijōs 'передній, перший; старший; значніший, важливіший' (ЕСУМ V: 587); *регент* 'керівник церковного хору' (СУМ-1: 952) < лат. *regēns* 'керуючий, правитель; володар' (ЕСУМ V: 43); *секта* 'релігійна громада, що відокремилася від панівної церкви' (СУМ-1: 1034) < лат. *sekta* 'учення, напрям, школа' (ЕСУМ V: 207); *хорал* 'церковний багатоголосий хоролий спів; хвалебна духовна пісня (переважно в католиків, протестантів)' (СУМ-1: 1246) < лат. *choralis* 'хоровий (спів)' (ЕСУМ VI: 200); *унія* 'об'єднання православної та католицької церкви під владою Папи Римського' (СУМ-1: 1198) < через польське посередництво з лат. *ūniō* 'єдність' < *ūnus* 'один' (ЕСУМ VI: 37) та ін.

Крім грецької й латинської, стають багатозначними загальноновживані лексеми і в інших мовах через творення релігійних значень: *Коран* 'книга, що містить виклад догм і положень мусульманської релігії' (СУМ-1: 46) < араб. *qur'ān* 'читання, декламація', очевидно, через тюркське посередництво *kuran* (ЕСУМ III: 12); *іслам* 'одна з різновидів релігії, в основі якої — культ Аллаха' (СУМ-1: 408) < араб. *Islām* інфінітив дієслова *salama* 'підкорятися (волі Аллаха)' (ЕСУМ I: 319); *талмуд* 'збірка положень іудаїзму', 'великий записник' (СУМ-1: 1135) < гебр. *Talmūdh* 'учення' < *tāmadh* 'учився'; *тотем* 'об'єкт культу, якого вважають родоначальником і охоронцем племені' (СУМ-1: 1162) < англ. *totem* з мови американських індіанців (алгонкінською *ototem* 'його рід') (ЕСУМ V: 610) і т. д.

Опозиція „неслов'янське — слов'янське” сформувала три шляхи утворення синонімії релігійної лексики: а) називання нових понять ін-

шомовними словами: *монах* ‘чернець’ (СУМ-1: 561) < у мові Київської Русі *мнихъ* ‘монах’ (МСДРЯ II: 159) < стсл. *Монихъ* ‘монах’ < *μοναχός* ‘самітний, одинокий’ < гр. *μόνος* ‘один, сам’ (ЕСУМ III: 506); б) введення рівноцінних слів’янських еквівалентів запозичених лексем [3: 8]: *інок* ‘чернець’ (ЕСУМ II: 307) — у мові Київської Русі *инокъ* = *инокын* ‘монах’, ‘єдиний’, ‘усамітнений’, ‘відлюдник’ (МСДРЯ I: 1103) < стсл. *инокъ* як калька з гр. *μονός* ‘той, що живе одиноко’, *μοναχός* ‘єдиний, одинокий; монах’ (ЕСУМ II: 307; СС: 260) < стсл. *инъ* ‘один’ < псл. **inъ* — ‘один’; в) утворення (чи пошук) нових лексичних відповідників з виразною внутрішньою формою, яка „дає душі можливість проникати в прозору глибину мови” [11: 116]: *чернець* ‘монах’ (СУМ-1: 1269) < у мові Київської Русі *чърньць* — ‘монах’ (МСДРЯ III: 1565) < стсл. *чърньць* — ‘монах’ (СС: 783) (‘монах, хто вбраний у чорний одяг’ (ЕССУМ IV: 785) < стсл. *чърнь* ‘чорний’ < псл. **čьrнь* — ‘чорний’ (ЕСУМ VI: 342).

Окрім утворення релігійного значення з нерелігійного, нове релігійне поставало і з іншого релігійного, яке закріпилося в мові раніше, як, наприклад, *божниця* ‘поличка з образами (іконами)’ < ‘споруда, у якій моляться Богові; храм, церква’ (СУМ-1: 66). Такий процес був особливо результативним у період переходу від язичництва до християнства, коли відбувалося переосмислення суті дохристиянських понять. Зазвичай це не призводило до втрати чи заміни лексем на позначення релігійних предметів або явищ, оскільки головне їхнє призначення зберігалось. Такі слова, за І. Огієнком, становлять основу української християнської лексики [8: 86]. Наприклад, лексеми *вівтар* (*олтар*) та *жертівник* (*жертovníк*) сьогодні називають предмети, мало схожі на ті, що були раніше, проте їхня основна функція здійснення релігійного ритуалу жертвоприношення залишилася, а тому ці лексеми продовжують функціювати. Початково *вівтар* — це ‘пристрій для спалювання жертви’ < лат. *adaile* ‘спалюю’, хоча римляни пізніше почали пов’язувати *altāre* з прикметником *altus* і відповідно пояснювати як „високе місце” (ЕСУМ I: 389). *Жертівник* < псл. *žьrѣva* так само пов’язане з обрядом жертвоприношення, під час якого влаштовували трапези в супроводі ігор, пісень і танців, виголошували богам, духам, померлим подячні й прохальні молитви, вихваляли (лит. *girti*, пр. *girtwei*, авест. *gar*), оспівували, пошановували, дякували (гр. *geras*, лат. *gratia*, д-інд. *grnāti*) і, можливо, спалювали при цьому жертви (основа **ger-* / *gьr-* / *gor-* — „горіти, палити” (ЕСУМ II: 194–195) чи пожирали (поїдали, випивали) (лит. *gėrti* ‘пити; вбирати; пиячити’, д-інд. *girāti* ‘ковтати, поглинати, пожирати’). Саме тому „слово *жьрѣти*, *жрѣти*, *жьрьти*, що в основному означало ‘приносити жертву’, згодом набуло й іншого значення ‘їсти пожадливо й багато’ (ЕССУМ II: 39). Нині лексемою *жертівник* (*жертovníк*) називають освячений церковний стіл зліва від престолу, на якому священник готує для здійснення проскомидії хліб та вино — тіло й кров Ісуса Христа (СЦОТ: 54), а *вівтарем* — підвищену східну

частину церкви, відділену іконостасом від храму вірних, у якій розміщено престол — освячений стіл, на якому здійснюють таїнство євхаристії (СЦОТ: 35). Символізм церковного обряду, що заступив дохристиянський ритуал жертвоприношення, не спричинив втрати чи заміни лексем *віктар* та *жертівник*.

За наявності принципів ідейно-релігійних відмінностей між християнством і язичництвом використовують синонімічні відповідники для розрізнення назв осіб, предметів чи явищ. Скажімо, праслов'янське *žr̥tva* називало предмети, хліборобські плоди, тварини і навіть людей, подарованих богам, духам, померлим предкам [5: 173]; із прийняттям християнства, за Старим Завітом, жертвами Господові були здорові тварини (воли, вівці, кози), птахи (горлиці й голуби) (Лев. 1) та хлібні жертви з ладаном і елеєм (Лев. 2); після принесення в жертву Ісуса Христа залишилися лише безкровні дарунки — хліб та вино. Сьогодні у значенні 'причастя (хліб та вино)' замість слова *жертва* використовують аналітичну форму *Святі Дари* (СЦОТ: 44) (< *дарь* 'пожертва, офіра (причастя)' (СУМ-28 VII: 180) < *дарь* 'подарунок', 'дарування', 'благодать', 'податок', 'відкуп', 'шлюбний подарунок' (МСДРЯ I: 631) < „псл. *darъ*, пов'язане з *dati*, як *žirъžiri*, *pirъ zpiti*; — з гр. δῶρον „подарунок” (ЕСУМ I: 12). Лексему *жертва* закріплено за первісним релігійним значенням 'дар богам' (СУМ-1: 283; СУМ-20), а також 'дар Господові' у старозавітному дискурсі, що асоціюється із втратою життя („Жертва — заколеніє, офіра. Жру — заколюю, зарѣзую, офірюю” (ЕССУМ I: 39).

Активне використання релігійної лексики в українській мові позначилося на розширенні лексико-семантичних структур релігійних лексем — у них сформувалися значення, які втратили зв'язок з релігійною сферою. Наслідком виходу релігійних лексем за межі релігійної сфери стало **розширення** первинних значень: *протестант* 'той, хто протестує проти кого-, чого-небудь' < 'прихильник протестантизму' (СУМ-1: 924) — у похідному значенні домінує сема 'заперечення' (< 'заперечення традиційних релігійних догм'); *жертва* 'той, хто загинув від нещасного випадку, від руки ворога і т. ін.', 'відмова від особистих прав, вигід' < 'предмет або жива істота, яких приносили як дар богам' (СУМ-1: 283) — у похідному значенні яскравою є сема 'втрата' (< 'подарунок богові'). Зауважимо, однак, що нерелігійні значення, утворені від релігійних, частіше є образними: *чернець* / *затвірник* 'самітник' < 'монах' (СУМ-11 II: 311; СУМ-11 III: 344); *кумир* 'той, хто служить предметом захоплення, поклоніння' < 'статуя, якій язичники поклоняються як божеству; ідол' (СУМ-1: 480); *писанка* 'фарбована, розмальована, занадто яскраво вбрана жінка, дівчина', 'вродлива дівчина, жінка' < 'розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце' (СУМ-11 VI: 359), *рай* 'насолода, блаженство, щастя' (*рай* *кінематографічний, туристичний, податковий*) < 'місце, де блаженствують праведники після смерті' (СУМ-1: 945) та багато ін.

Для всіх трьох шляхів досягнення багатозначності необразних лексем з релігійними значеннями усталеними є такі семантичні рухи релігійних значень:

1) розвиток конкретних значень з конкретних: *божниця* називало конкретні релігійні споруди ‘капище’, ‘язичницький храм’, ‘синагога’, ‘жидівська школа’, ‘каплиця’, ‘храм, церква’ (МСДРЯ I: 141–142; ССУМ I: 109; МСТ I: 62; СУМ-28 III: 10-11; ЕССУМ I: 165), згодом утворилися похідні, пов’язані з іконами, — ‘полиця з образами’, ‘рушник для прикрашання ікон’, ‘продавець образів’ (СУМГ I: 82); сьогодні функціює два значення ‘храм, церква’ і ‘полиця з образами’, марковані як *розм.* (СУМ-1: 66);

2) розвиток абстрактних з абстрактних: *закон* (праслов’янське *zakonъ (*за* ‘початок’, *конъ* ‘кінець, межа’ (ЕССЯТ X: 195) спочатку мало значення ‘установлення, ініційовані владою; право’, згодом — ‘божий заповіт’, ‘віра, православна віра’ (ЭСРЯЧ: 315), пізніше ще й ‘взаємозв’язок між предметами, явищами або процесами’, ‘норма поведінки’ (СУМ-11 III: 154);

3) розвиток конкретних з абстрактних: *пам’ять* (праслов’янське *ramęть* < *ramęnъ ‘пам’ять’ (ЕСУМ IV: 272) у період Київської Русі мало, крім абстрактного значення ‘пам’ять’ та низки похідних ‘день пам’яті’, ‘церковна служба в пам’ять святих’, ‘поминальна трапеза’, ще й конкретне ‘майно, дане на спомин душі’ (МСДРЯ II: 871–873);

4) розвиток абстрактних з конкретних: *схима* — „запозичення із сгр. *σχῆμα*; сгр. „чернечий одяг” є результатом семантичної видозміни гр. *σχῆμα* „вигляд, зовнішність, фігура; убрання, одяг” (ЕСУМ VI: 491) — у Київській Русі розширило свою лексико-семантичну структуру утворенням ‘монаший чин’ (МСДРЯ III: 373–374; ПЦСС: 694).

Цікаво, що одна лексема може являти собою семантичну структуру, розвинену за кількома з цих напрямів. Наприклад, лексема *канон* у сучасній українській мові має значення: „1. *церк.* Усталене й узаконене вищою церковною ієрархією правило або догмат. 2. *церк.* Список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як Святе Письмо. 3. *церк.* Церковний спів на честь святого або свята. 4. *перен.* Правило, положення якого-небудь напряму, вчення і т. ін. 5. *муз.* Повторення музичної теми різними голосами, які послідовно вступають один за одним” (СУМ-1: 418). Слово виникло у грецькій живомовній стихії (*κανών*), куди потрапило із семітської мовної сфери: спочатку було ‘очерет, очеретина’, згодом почало означати ‘прут, зроблений з очерету’, пізніше — ‘пряму палку для вимірювання довжини чи проведення прямої лінії’, міру, якою визначали напрямок, — ‘висок (шнур), лінійку для креслення’. Звідси абстрактне значення ‘правило, норма’ (ЭСРЯП I: 292). У множині (*κανόνες*) це слово набуло значення ‘таблиці’, і хоча таблиці були різні, проте мали спільну особливість — ретельність укладання, бо від них багато залежало. Отже, у використанні слова *канон* греки інтегрували два семантичні складники, з одного боку — ‘збірник, формальний

перелік', а з другого боку — включення до такого збірника 'змістової міри', оскільки в такий збірник вносили тільки зразкові твори. „Ніби очищуючись від оболонки прикладного значення, слово *канон* сублімувало абстрактне значення” [1: 7], пройшовши шлях від конкретного прямого 'очерет' до абстрактного переносного 'правило, норма'. Останнє значення звузилося в релігійному дискурсі — 'церковне правило, норма' та утворило інші релігійні: 'жанр церковної гімнографії, покликаний прославляти якого-небудь святого чи свято', 'поминальна свіча', 'поминальна їжа' (МСДРЯ I: 1190), 'список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як Святе Письмо (СУМ-1: 418), 'сукупність молитов, виконання яких супроводжують здійснення євхаристії' (СЦОТ: 63), а також давнє нерелігійне значення 'переддень', пов'язане з тим, що канони читали напередодні свята під час вечірні (ЭСП I: 292). Сьогодні значення 'правило, норма' лексеми *каноне* образним значенням, похідним від релігійного 'церковне правило, норма', яке словники не фіксують (*канон ідеологічний, модний, голлівудський* та ін.).

Отже, найвиразнішим свідченням тісного взаємозв'язку профанної та сакральної сфери у мові є розвиток полісемії. В історії української мови — це поява нових релігійних значень з відомих уже релігійних, активне формування релігійних значень у загальноживаних лексемах (як внутрішньомовна потреба, коли є поняття — немає слова, так і залежність від зовнішнього впливу — заміщення запозичень абсолютними й семантичними синонімами), утворення нерелігійних значень у релігійно-термінологічних одиницях. Перші виразно ілюструє ранній період зародження християнства, коли відбувалося переосмислення язичницьких понять; утворення других викликане звуженням нерелігійних значень, що згодом можуть зникати; а поява третіх — це розширення релігійних значень, основну частину яких становлять образні утворення. Необразні семантичні деривати мають перспективу втрачати зв'язок з вихідними значеннями, перетворюючись в омоніми.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

- ЕССУМ2 — *Огієнко І.* Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / Митрополит Лларіон (Проф. д-р Іван Огієнко) / [ред. й доповнення др. Магдаліна Ласло-Куцюк; ред. колегія : др. С. Радчук, інж. Ілія Онуфрійчук, о. Протопресв. Сергій Кіцюк [та ін.]. — Вінніпер : Накладом товариства „Волинь”, 1979—1995.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : у семи томах / [ред колегія: О.С. Мельничук (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко]. — К. : Наук. думка, 1982—2012.
- ИЭССРЯЧ — *Черных П.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / П.Я. Черных — [3-е изд., стереотип.]. — М. : Русский язык, 1999. — 477 с.
- МСДРЯ — *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам [Электронный ресурс]. — Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1893—1912. — Режим доступа : http://imwerden.de/pdf/sreznevsky_slovar_drevnerusskogo_jazyka_tom3_r-ja.pdf

- МСТ — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII с. : у 2 кн./ Є. Тимченко. — [упорядн.: В.В. Німчук, Г.І. Лиса]. — К. : Літопис-XX, 2002–2003.
- ПЦСС — Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древнерусскихъ слов и выражений) / сост. свящ. магистръ Г. Дьяченко. — М. : Типографія Вильде, 1900. — 1120 с.
- РУС — Вирган І.О. Російсько-український словник сталих виразів / І.О. Вирган, М.М. Пилинська. — Х. : Прапор, 2000. — 864 с.
- СС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Славянский институт АН Чешской республики; [ред. Э. Благова, Р. Цейтлин, С. Геродес и др.]. — М. : Русский язык, 1992. — 842 с.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. : у 2 т. / [редкол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький]. — К. : Наук. думка, 1977–1978.
- СУМ-1 — Словник української мови / відп. ред. В. В. Жайворонек; керівник проекту В.В. Німчук, П.Ю. Гриценко, П.М. Мовчан [та ін.] — К. : Видавничий центр „Просвіта”, 2012. — 1316 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : [в 11 т.]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : у 20-ти томах [Електронний ресурс] / гол. наук. ред. В.М. Русанівський; наук. кер. проекту В.А. Широков. — К. : Наук. думка, 2010–2014. — Режим доступу : <http://lcoipr.ulif.org.ua/ExpiS/>
- СУМ-28 — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : у 28 вип. / Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України / [гол. ред. Д. Гринчишин]. — Львів, 1994–2010. — Вип. 1–15 : А–Л.
- СУМБН — Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко. — [підгот. до вид. В.В. Німчук]. — К. : Наук. думка, 1966. — 422 с.
- СУМГ — Словарь української мови: [у 4-х т.] / збір. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. — [репринтне вид.] — К. : Лексикон, 1996.
- СЦОТ — Пуряєва Н.В. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. — Львів : Видавничий відділ „Свічадо” Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. — 160 с.
- ЭСРЯП — Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка / А.Г. Преображенский. — М. : ГИС, 1958. — 1284 с.
- ЭССЯТ — Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / [под ред. О.Н. Трубачева (вып.1–32) ; А.Ф. Журавлева (вып. 33–34)]. — М. : Наука, 1974–2008.
- ЭСРЯФ — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер / [пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева; под ред. и с предисловием проф. Б.А. Ларина]. — [изд. 2-е, стереотип.]. — М. : Прогресс, 1986 — 1987.
- ЭСРЯЦ — Циганенко Г. Этимологический словарь русского языка : более 5 000 слов / Г.П. Циганенко. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — К. : Рад. школа, 1989. — 511 с.
- ЭСРЯШ — Этимологический словарь русского языка / под рук. и ред. Н.М. Шанского. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982.
1. Алефиренко Н. „Живое” слово : проблемы функциональной лексикологии : монография / Н. Алефиренко. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 344 с.
  2. Бабаева Е. Современная лексикография о структуре многозначности прилагательного *простой* / Языковая картина мира и системная лексикография / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева [и др.] — М. : Языки славянской культуры, 2006. — С. 761–844.
  3. Бібла С.В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів і посад) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 „Українська мова” / С.В. Бібла. — К., 1997. — 20 с.

4. Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології: (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н.В. Пуряєва. — К., 2001. — 20 с.
5. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. — [вид. 2-ге, стереотип.] — К : Либідь, 2005. — 664 с.
6. Зализняк А. Многозначность в языке и способы ее представления / А.А. Зализняк. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 672 с.
7. Історія української мови. Лексика і фразеологія : [монографія] / [ред. кол. В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга]. — К. : Наук. думка, 1983. — 744 с.
8. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
9. Осінчук Ю. Історія української богослужбово-обрядової лексики : [монографія]. / Юрій Осінчук. — К. : Видав. дім Дмитра Бураго, 2009. — 176 с.
10. Падучева Е. Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. — М : Языки славянской культуры, 2004. — 608 с.
11. Потебня А. Мысль и язык / А.А. Потебня. — К. : Синто, 1993. — 191 с.

Статтю отримано 17.06.2014.

Albina Kovtun

Chernivtsi

POLYSEMY IN RELIGIOUS LEXEMES: NON-IMAGERY SEMANTIC DERIVATIVES

The article reveals development of polysemy in religious lexemes as an indicator of social and sacral domains interrelation level. The productive ways of semantic shifts are outlined: formation of religious connotations in neutral lexemes stipulated by primary meanings narrowing, stemming of new religious lexemes out of already known ones and development of non-religious lexemes in religious terms through religious meanings broadening. Non-imagery semantic derivatives can lose relation with their primary meanings which leads to homonymy.

Key words: polysemy, semantic structure of lexeme, seme, semantic derivative, semantic loan, narrowing/broadening of meaning.